

Literatūra karo akivaizdoje: „ne mūsų“, „mūsų“ ir „visų karas“

EUGENIJUS ŽMUIDA

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, 10308 Vilnius
El. paštas eugen.zmuida@gmail.com

Karas Ukrainoje verčia mąstyti apie istorijos eigą ir paradoksus, aktualizuoja stabilumo ir valstybingumo, žmogaus apsisprendimo ir pasirinkimo klausimus. Straipsnyje literatūrinės analizės, lyginamųjų ir atminties studijų rakursu žvelgiama į lietuvių grožinės literatūros kūrinius Didžiojo karo (1914–1918), tapusio prielaida lietuvių tautinei valstybei susikurti, tema. Karas ir literatūra – rodos, nesusiderinami, tačiau literatūros istorijoje neatskiriami nuo Homero laikų. Straipsnyje pasirinkti ir analizuojami to laiko liudininkų, lietuvių literatūros klasikų, kūriniai, menine branda išsiskiriantys karo tematikos kūrybos kontekste. Jie išreiškia skirtingas laikysenas karo atžvilgiu, perteikia kolektyvinės sąmonės raidą, pateikia karo, kaip dvasinio sukrėtimo, globalaus masto atminties įvykio, bendrą vertinimą. Didysis karas paliko ženklų atgarsį pasaulinėje literatūroje. Prarastosios kartos literatūra gali būti matoma kaip savarankiška literatūros srovė, suformavusi savitus etikos ir poetikos principus. Lietuvių Didžiojo karo literatūros nesame įpratę matyti kaip visumos – šis straipsnis kiek užpildys šią spragą, sudarys prielaidas karo literatūrai grįžti į tautos kultūrinį akiratį, kolektyvinę atmintį, kurios imlumą suaktualina dabarties įvykiai. Straipsnyje nužymima tik istorinė, ne kultūrinė ar literatūrinė paralelė su ukrainiečių situacija.

Raktažodžiai: nepriklausomybė, Didysis karas, karo literatūra, kultūrinė atmintis

LAIKO RATAS IR ISTORIJS SCENARIJAI: ĮVADINĖS PASTABOS

Gyvename karo ženklų pažymėtame laike. Karas Ukrainoje tapo centriniu dabarties įvykiu pasaulyje. Mums, turėjusiems su ukrainiečiais bent du bendrus istorijos epizodus (LDK laikai ir sovietmetis), jis papildomai aktualus. Politikos apžvalgininkai ieško termino šiam karui įvardyti, konstatuoti jo pobūdį: ar tai pilietinis karas, jo tąsa; ar okupacija; ar dviejų valstybių karas; ar pasaulinis, konflikte dalyvaujant keletui valstybių. Vienas įdomiausių situacijos analitikų, rusų opozicionierius Andriejus Piontkovskis linkęs šį karą įvardyti kaip Ketvirtąjį pasaulinį (Trečiuoju jis vadina Šaltąjį karą). Vis dėlto spėtume, jog

racionaliausia tai vadinti Ukrainos išsivaduojamuoju karu, tokiu, kokį kovojo Lietuva, Latvija, Estija praėjusio amžiaus 1919–1920 metais, kai po Didžiojo karo teko ginklu apginti nepriklausomybės deklaracijas. To nepavyko padaryti Ukrainai, Baltarusijai, trims Kaukazo tautoms. Vladimiro Putino invazija atmetė pasaulį mažiausiai septyniasdešimčiai metų atgal. Skirtumas dabar toks, jog tuomet Lietuvai niekas nepadėjo, o Ukrainą, ginančią savo nepriklausomybę, dabar remia NATO šalys. Nepriklausomybės siekis ir nepriklausomybės karai, galima sakyti, yra vos ne permanentinė būsena tautų, esančių į vakarus nuo Rusijos, jau tris šimtmečius terorizuojančios savo kaimynus. Lenkija ir Lietuva XIX a. tris kartus bandė nusimesti carinę okupaciją – Napoleono žygio metu ir dviem sukilimais; laisvę pavyko iškovoti tik Rusiją sukrėtus bolševikų perversmui ir Didžiajame kare pralaimėjus Vokietijai. Tačiau 1939–1940 m. Baltijos tautų laisvė vėl buvo prarasta, o pokario judėjimas 1945–1952 m., ryškiausias Lietuvoje ir Ukrainoje, nesulaukė Vakarų paramos ir neturėjo šansų laimėti. 1990–1991 metus galima pavadinti „mažuoju“ nepriklausomybės karu, bet sėkmingu. Tąkart, kaip ir po Didžiojo karo, palankiai susiklostė geopolitinė situacija – Vakarų pergalė baigėsi Šaltasis karas. Tačiau Baltijos kraštų nepriklausomybė, kaip dabar matome, būtų likusi pažeidžiama, jei nebūtų spėta patekti po NATO gynybos skydų. Ukrainai, spaudžiant JAV ir Rusijai, atsisakius atominio ginklo ir neužsitikrinus saugumo garantijų, nepriklausomybės „byla“ dramatiškai aktualizavosi.

Kiekvienas karas – neeilinis sukrėtimas tautos gyvenime ir žmonių psichikoje, visam laikui paliekantis ženklą istorijoje ir atminties kultūroje. Jis verčia permąstyti, koreguoti atminties turinį, praeities, dabarties ir ateities perspektyvoje rasti naujus orientyrus, kurie sukurtų ir palaikytų stabilumo, tapatybės ir prasmingo buvimo gaires.

Atminties santykis su tauta reikšmingais įvykiais, ypač karu, yra daugiasluoksnis. Visų pirma, per asmeninę patirtį jis įsirežia į individualią atmintį. Tuo pat metu, kadangi liečia didžiąją dalį kolektyvo (įsivaizduojamos bendruomenės, tautos), karas tampa komunikacinės atminties dalimi. Komunikacija išplečia individo supratimą apie vykstančius reiškinius, turtina individo akiratį ir refleksijų lauką. Trečiasis atminties santykio su karu etapas – pirmųjų dviejų (individualios ir komunikacinės) atminties virtimas kultūrine atmintimi. Kultūrinė atmintis – tai (šiuo atveju) karo apmąstymas meno kalba, jo atspindys meno kūriniais. Karo ir pirmaisiais pokario metais individualioji ir komunikacinė atmintis dominuoja, tačiau ilgainiui, didėjant laiko perspektyvai ir distancijai, vis svarbesnė tampa kultūrinė atmintis. Iš vienos pusės, kultūrinė atmintis – tik maža dalis buvusios individualios ir komunikacinės atminties, nes meno kūriniai sukuria ar atsiminimus parašo tik pavieniai asmenys, vienetai. Iš kitos pusės, menininkai yra tie, kurie sugeba kalbėti simbolių, apibendrinančia, kolektyvinę patirtį perteikiančia kalba. Jie tapo konkrečius gyvus vaizdus, atkuria buvusią erdvę, laiką, atmosferą – tai, kas vadinama atminties teatru; jie yra mediumas, įgalinantis mus atsidurti buvusiam laike, pajusti praeitį, to meto įtampas, žmogaus išgyvenimus, kolektyvinių emocijų gamą. Praėjus šimtui ar daugiau metų nuo konkretaus įvykio, individualios ir komunikacinės atminties apskritai nelieka, lieka tik kultūrinė, kuri ateities kartoms išsaugo ir reprezentuoja tai, kas buvo reikšminga tautai kritiniais momentais.

BESIKEIČIANTIS SANTYKIS SU DIDŽIUOJU KARU

Istorikai yra skyrę nemažai dėmesio Didžiojo karo šimtmečiui, jo įamžinimui, visame pasaulyje vyko konferencijos, išleista solidžių knygų Lietuvoje (1). Dabar, Ukrainos karo fone, įdomu atsigręžti į tą sąlyginiai trumpą, bet nepaprastai dramatišką ir tautai lemtingą laikotarpį kultūrinės atminties aspektu. Kiek, kaip ir kas yra patekę į menininkų akiratį, kaip konstruojamas atminties teatras, prabylantis į mus, kokias kolektyvinės atminties atkarpas jis sureikšmina ir palieka ateities kartoms.

Didysis karas, reflektuojamas iš laiko perspektyvos, atsiveria kaip tektoninis lūžis Europos ir žmonijos istorijoje, subrendęs gerokai prieš lemtingus 1914 metus, tačiau, kita vertus, analizuojant laikotarpį iš artimos perspektyvos, akivaizdu, kad nė viena iš Europos valstybių tų metų pirmajame pusmetyje kariauti neplanavo. Tam tikra prasme, karo pradžia buvo netikėta visiems. Lietuviai 1914 m. minėjo spaudos atgavimo dešimtmetį. Spaudos atgavimas – didžiulis įvykis tautos istorijoje, ypatinga „atminties vieta“, kartu – reikšmingiausias lietuvių, kaip „susipratusios“ bendruomenės, kaip tautos, pasiektas politinis laimėjimas. 1914 m. pavasarį tai pergalei ir apskritai vienybei sutvirtinti organizuota trečioji lietuvių dailės paroda [1], „anų laikų“ prisiminimai, straipsniai ta tema skelbiami iki pat karo pradžios.

Karui prasidėjus, netikėta, kad frontas pasieks Lietuvą, kad konfliktas užsitęs. „Bus karas, ar nebus – tai buvo vienintelė kalbų ir spaudos tema. Visiems atrodė, kad jei karas ir būtų, tai turėtų būti neilgas – 3–4 mėnesius, nes naikinamajai karo technikos galiai rodėsi nebus kas veikti ilgiau,“ – svarstyta tuomet [13, 91]. „Niekas netikėjo, kad visa tat galėtų ilgai užtrukti, o juoba, kad visą pasaulį viršum kojomis išverstų,“ – rašė Petras Klimas [7, 35].

VAIŽGANTO VIZIJA

Pirmieji grožiniai kūriniai, kuriuose atspindėtas šis per porą savaitių visą Europą apėmęs karas, ėmė rodytis spaudoje. Kad karas prasidėjo netikėtai netgi lietuviams, kurių pasieniuose buvo telkiamos armijos, gerai iliustruoja du *Vairo* numeriai – tryliktas (liepos 20 d.) ir keturioliktas (pasirodęs jau karui įsibėgėjus – rugpjūčio 30 d.). Tryliktame numeryje iškart po vedamojo skelbiama Žemaitės parašyta spaudos atgavimo proga surengtos lietuviškų knygų parodos apžvalga „Vasaros sulaukus“. Keturioliktame po redaktoriaus vedamojo spausdinama Vaižganto poema „Karo slibinas“. Šis nedidelis, lig tol grožine kūryba veik nepasireiškusio autoriaus kūrinėlis, parašytas Vaižgantui nebūdingomis „baltosiomis eilėmis“, imponuoja simboliniu turiniu ir, kas svarbiausia, karo siaubo, jo masto ir „prigimties“ suvokimu, atskleistu pasitelkiant literatūrinius intertekstus: tai ir apokaliptinė vizija, ir pasaka, ir archajiško mitinio siužeto adaptacija. Sakmės stiliumi, prozos kalbai peraugant į eiliuotą palyginimų ir „juodosios kronikos“ vardijimą, vėl grįžtant į prozinį naratyvą

- (1) *The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War: Experiences and Memories = Didysis karas Lietuvoje ir lietuviai Didžiajame kare: patirtys ir atmintys*. Ed. by V. Safronovas. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2017; *Paramilitarizmas Rytų Baltijos regione, 1918–1940: atvejo studijos ir lyginimai = Paramilitarism in the Eastern Baltics, 1918–1940: case studies and comparisons*. Sud. V. Jokubauskas, V. Safronovas, V. Vareikis. Acta historica Universitatis Klaipedensis, 2014, [Vol.] 28; *Empires and nationalisms in the Great War: interactions in East-Central Europe = Imperijos ir nacionalizmai Didžiajame kare: sąveikos Vidurio Rytų Europoje*. Ed. by V. Safronovas and Č. Laurinavičius. Acta historica Universitatis Klaipedensis, 2015, [Vol.] 31; Balkelis, Tomas. *Lemtingi metai: Lietuva 1914–1923 m.: karas, revoliucija ir tautos gimimas*. Vilnius: Tyto alba, 2019; *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011 ir kt.

pabaigoje, kalbama apie baisų „pragaro vaiką“, kurio „per amžių amžius“ baimingai laukia „visos žmonių kartos“. Tai „kiaurapilvis“ devynagalvis slibinas, mintąs „vyriena“: „Duodi jam šimtus – / Jis nori tūkstančių; / duodi tūkstančius – / jis žiojas šimtų tūkstančių“ /.../, Spjauna plieną ir sierą, / vemia ugnim Perkūno“. Nuo „Kaino laikų“ kartojasi jo pasirodymai, per amžius „grūmėsi su juo „galingieji karaliai / ir Dievo Šventieji, / ir visi garsieji kavalieriai, / plienu ir gudrybėmis ginkluoti“. Ir nors milijonai žuvo, niekas lig šiolei nenugalėjo, tik vis didesnę ir baisesnę jį augino: „Ir išaugo Karo Slibinas / Sulig Leviatanu. / Ir ėmė ryti / jaunus vyrus / nebe iš vieno kurio krašto, / tik iš viso pasaulio.“ Magiška akių jėga veikia Slibinas žiūri į mus, ir mes užkerėti patys atsiseikinę siunčiame savo sūnus ir vyrus į Slibino nasrus, žinodami, kad iš ten nebegrįš. Malda ir tik malda likusi žmonėms – bet ar „veikiai mus išgirs tasai galingasis Jokūbo Dievas?“ – tokiu retoriniu klausimu užbaigia Vaižgantas kūrinių [20, 3–4], kuris savo alegoriniu įtaigumu nenusileidžia Jono Biliūno „Laimės žiburiui“. Tai pati koncentruočiausia karo vizija, perteikta meniniu vaizdu lietuvių literatūroje (2). Karo pradžia, netgi pirmieji mėnesiai dar neleido suprasti, į kokią tragediją pateko žmonija, dar ilgai tvyrojo įsitikinimas, kad karas nebus ilgas ir alinantis, kad iki Kalėdų baigsis. Vaižgantas iš karto mato kraupią perspektyvą ir karą suvokia kaip pasaulinį – rodos, anksčiau nei šis karas pavadinamas pasauliniu [žr. 14].

VIENUOLIO PSICHOLOGIZMAS

„Jau išleidusios vyrus moterys rėkė ne savo balsu ir nežinojo, ką daryti. O pasilikusieji kasė klojimuose ir po grindimis klėtyse duobes ir slėpė rūbus, mėsą ir visą savo lobį. Paskui Anupro patarimu pradėjo ir sau duobes kastis, kad vokiečiams užeinant, būtų kur nuo patrankų šūvių pasislėpti. Apie nesuvežtus lauke rugius, byrančius kviečius ir kitus darbus niekas ir nebeužsiminė...“; – tokias pirmąsias reakcijas nutapo Antanas Vienuolis, 1914 m. kalėdiniame *Lietuvos žinių* numeryje paskelbtoje novelėje „Didysis karas“ [17, 351]. Tai viena talentingiausiai parašytų karo novelių, perteikiančių „mažo“ žmogaus psichologinį sukrėtimą, sukeltą radikalioms permainoms. Svarbiausio ir vienintelio personažo – Dėdelės – akimis matoma, kaip griūva ir sąmoningai naikinama tai, kas sudarė valstiečio, gyvenusio gamtos ir sezoninių darbų ritmu, pasaulį; kaip ardomi logiški ir natūralūs, todėl tarsi amžini žmonių tarpusavio ryšiai, kaip įsivyrąja nesuvokiamas chaosas, kažkokia primesta pareiga nežinia kam nuolat uja ir uja, kol galiausiai užsitęsusių šoko būsenoje tebesantis uniformuotas valstietis bėga atakon ir tuoj pat pasitinka mirtį – tik ne herojišką, bet lygiai tokią pat beprasme ir nepateisinamą, kaip ir visa, kas vyko prieš tai.

Ne mažesnę psichologinį šoką patiria novelės „Mirtinai sužeistas“ personažas, studentas, rašantis disertaciją „Žmonijos idealai“, remdamasis vokiečių filosofija [16, 5–6]. Šaltinius skaito originalo kalba ir stažuoja Vokietijos universitete. Vieną dieną ramybę sudrumsčia bibliotekos patarnautojas, atlydintis policininką ir tariantis: „Das ist eine Russe“ (3). Prasideda studento tąsymas po tardymo izoliatorius, jis verčiamas prisipažinti esąs šnipas. Kalėjimuose šalęs, badavęs ir nepagydomai susargdintas lietuvis grąžinamas į Lietuvą, kur dienas leidžia psichikos ligonių palatoje. Susidėjęsioje sąmonėje, kaitaliodamas balsus, jis tęsia metafizinį ginčą apie pasaulio gėrį ir blogį, aistringai arba ironiškai neigdamas prieš tai išsakytus argumentus. Vienuoliui literatūrinę įtaką darė rusų prozos

(2) Apokaliptinis ir folklorinis karas suvokimas atgijo ne vieno menininko kūryboje, pvz., 1914 m. Rusijoje pasirodė Natalijos Gončiarovos neoprimitivistiniu stiliumi sukurtų grafinių piešinių knyga „Karas: mistiniai karo vaizdai“.

(3) „Štai čia sėdi rusas“ (vok.).

klasikai – F. Dostojevskis ir A. Čechovas. Destruktyvi karo invazija į žmonių sielas, kurią stebėjo Vienuolis, skatino apmąstyti ir vaizduoti karo sukeltą traumą. Vokiečių, garsių savo aukšta kultūra, brutalus ir žiaurus elgesys nukariautuose kraštuose nesuvokiamu kontrastu stebino ne vieną lietuvių intelektualą – tam tikra prasme šis konotacinis konfliktas, perteiktas Vienuolio novelėje, raudona gija driekiasi per liudininkų memorialinius pasakojimus.

1915 m. novelėje „Karžygis“ Vienuolis aprašo savo veikėjo savijautą: „Jis jautėsi taip vienišas, taip apgautas ir pats apsigavęs, jog žiūrėjo į žmonių minias kaip į apakėlių gaujas, ir regėjosi jam, kad po tiekos nekaltai pralieto kraujo, po tiekos nuoskaudų ir žiaurumų žmonės nebeturi teisės nei laukti, nei svajoti apie tai, kas vakar kiekvieno buvo siekiamas idealas. <...> Apimtas pesimizmo ir apatijos slegiamas, šalinos jis šitų tuštulių draugijos, pats vienas gėrėjosi rudens gamta ir skendo praeities mintyse.“ Tai tipiška prarastosios kartos atstovo savijauta. Sužeistas Adomas Skuba atsiduria ligoninėje ir vis nori pasinerti į miegą, tarytum pasislėpti nuo karo realybės. Tik gailėstingoji seselė, atidžiai slaugiusi jauną karį ir tapusi jam viskuo, bando vaduoti iš depresijos, kalbėdama: „Šis karas – nepaprastas karas: jis paskutinis karas; jis – slenkstis tarp žiaurios klaidingos praeities ir naujos skaisčios ateities, apie kurią nuo amžių dainavo poetai, svajotojai ir guodėsi visi šviesieji protai. Jis – paskutinė šiame pasauly kruvinojo pragaro pašvaistė...“ Tikėjimas apvalančia karo prasme, literatūroje išsakytas ne vieno autoriaus, ne vieno liudininko, paskatina Vienuolio personažą, prisiminusį ir Maironį („<...> mūsų poetas Maironis sako: „Per skausmus į garbę“. O aš dar pridėsiu – per skausmus ir kraują į garbę!“), žygdarbiui – jis susprogdina austrų naktį nusitiestą tiltą, žūdamas pats, galbūt tikėdamas, kad aukojasi prasmingai, galbūt bėgdamas nuo tikrovės košmaro.

Pirmuosiose grožiniuose kūriniuose karas regimas kaip iracionali jėga, be atodairos naikinanti žmones fiziškai ir luošinanti dvasiškai. Priimti karą, suteikti jam prasmę galima tik vadovaujantis abstrakčiomis, idealistinėmis nuostatomis.

MAIRONIS: PANORAMINĖ KARO NUOTRAUKA

Maironis yra vienas svarbiausių lietuvių atminties autorių, įsipareigojęs jai nuo kūrybos pradžios. Poemoje „Mūsų vargai“ (1920), rašytoje okupacijos metu, jis tęsia tautos bardo misiją, žadindamas tautą laisvei ne didvyriškais praeities, bet karo, tremties, nelaisvės ir intelektualų veiklos vaizdais. Pradėjęs poemą 1911 m., Maironis įklimpsta į jau rutuliotą kovos už lietuviybę siužetą, nustoja rašęs, tačiau prasidėjęs karas ir užgriuvę permainos – staugi „atminties teatro“ kaita – pasiūlo idėją įamžinti akyse vykstančius istorinius įvykius. Taip susiformuoja projektas rašyti eiliuotą romaną epopėją, kokio lietuvių literatūroje dar nebuvo. Kūrinio herojumi tampa tauta, per kančias ir netektis siekianti laisvės. Būdinga sau maniera įamžinti Maironis prototipams suteikia realių asmenų vardus – taip kūrinyje atsiranda personažas Brazda ir kiti to meto veikėjai (4). „Mūsų vargai“ yra vienintelis lietuvių kūrinys, kuriame atspindėti svarbiausi Didžiojo karo įvykiai – nuo karui pretekstą davusio ercherco Ferdinando nužudymo (1914 m. birželis) iki Brastos (Brest-Litovsko) sutarties (1918 m. kovas), nuo intelektualų veiklos siekiant kultūrinės autonomijos (1905 m. Seimas, rinkimai į II Dūmą, Juozo Gabrio pranešimas apie Lietuvą Londone 1911 m.) iki savanorių, stojančių ginti nepriklausomybės (Brazda įsirašo į tik ką sukurtą Lietuvos armiją). Poemoje,

(4) Karo metu Vaškuokėnuose rektorių su seminarija dvaro rūmuose priėmė Bronislavas Brazdžius; „Mūsų varguose“ dar veikia Basanis, Yčas, Smetona, Šliūpas, Leonas, Tumas, Vileišiai, Gabrys, Šilingas ir kiti.

be kitų, minimi Rytų fronto mūšiai, vokiečių ir rusų generolai, caraitės Tatjanos komitetas, amerikiečių prezidentas Wilsonas ir popiežius Benediktas XV. Kaip istoriniame romane Maironis rutulioja iškart dvi perspektyvas: viena akimi stebi tarptautinius įvykius (veikia istoriniai asmenys), kita – lietuvių politinę veiklą. Taigi nuo pradžių tautos labui veikia intelektualai, karas tos veiklos nesutrikdo, tik dar labiau angažuoja. Vokiečiams okupavus kraštą, vyksta diskusija, kaip veikti: likti Lietuvoje ar trauktis į Rusiją (pagrindiniai personažai Danutė ir Brazda išsako skirtingas pozicijas). Maironis seka politinius įvykius, dalijasi istoriosofinėmis įžvalgomis, aiškina karo priežastį: „Kaip anglai nori vokiečiai / ant marių viešpataut plačiai <...>“ [10, 221], masinio naikinimo ginklų galią ir jo padarinius: „Nuo trenksmo Krupo patrankų / Apkurto ausys. Ant laukų / kareivių ir arklių lavonai / Ant vietos puvo; o minia / Įsiutus veikė kaip sapne!.. / Ir tirpo, tirpo batalionai!..“ [10, 229–230]. Pagrindinį dėmesį skiria didžiausiai lietuvių nelaimei – okupacijai: „Suspaudė Vokiečių tvarka / Lietuvių žemę surakintą! / Be rašto Vokiečių valdžios / Iš savo kaimo ulyčios / Išeit gyventojams užginta“ [10, 242]; demaskuoja nežmonišką atėjūnų elgesį: „Perplėšę uždangą plačiai, / Po Suvalkiją vokiečiai / pasklido kaip vilkai į puotą! / Ir kiek bažnyčių, kiek namų! / Dvarų, miestelių ir kiemų / Supleškinta ar rekvizuota!“ [10, 231]. Siekdamas kronikinio tikslumo, daug įvykių, vardų, vietovių pamini prabėgomis (5). Skrupulingą referavimą pateisina autoriaus intencija atskleisti, kokiomis sudėtingomis aplinkybėmis vyko Lietuvos valstybės – poeto svarbiausio lūkesčio – tapšmas. Jis akcentuoja lietuviams svarbias atminties vietas: Žalgirio (Griunvaldo) mūšį: „Čia metų bus šimtai penki, / Teutonų ordino puiki, / Žiauri galybė sutrupėjo! / Ir nelaimingas Žalgirys / Germanams kaip koks skaudulys / Lig šiolei ant širdies gulėjo“ [10, 228]; padriko ir masinio traukimosi į Rusijos gilumą vaizdus, atsiplėšiant nuo gimtųjų sodybų, kurias įsakyta deginti: „Paliko Lietuvoj visoj, / Namų liepsnojančioj šviesoj, / Vaikų ir moterų klykimas! / Kaip iš Sodomos prakeiktos / Paliepta bėgti ant greitos / Užginta net atsigrėžimas“ [10, 235]. Ypač svarbus, galima sakyti, lūžio įvykis yra Kauno tvirtovės paėmimas ir po jo sekęs rusų staigus išsikraustymas iš Lietuvos: „Iš karto Lietuva visa / Nuo rusų kvėptelė liuosa / (Kas būtų pirma ir sapnavęs?) / Nuo abrusitelių bandos, / Nuo popų riasos ir barzdos / Lyg būtų šluota kas iššlavęs!“ [10, 236]. Rusų galybės simboliai (Muravjovo, Jakaterinos II ir Puškino paminklai) paskubomis nukeliami ir išgabunami („Stabų beliko pamatai, / Ir vien tas kartuves matai, / Kurioms už galvas juos nutraukta!..“ [9, 106]) (6). Minima lietuvių inteligentų veikla Vilniuje ir Šveicarijoje: „Globoj Šveicarijos laisvos / Atstovai Lietuvos visos / Antai į Berną suvažiavo. / Vardan istoriškų teisių / Po tų skerdynių taip baisių / Ten laisvės tautai reikalavo“ [10, 238]. Autorius, įkalintas vienoje vietoje, karo vaizdų matė nedaug, lietuviški laikraščiai buvo uždrausti, vaizduoti karą nebuvo lengva, tačiau pateikiama daug informacijos, pagaliau tapomi konkretūs kadrai: „Nebepažinami Šiauliai!.. / Ir gatvės ir visi keliai / Žmonių užkrauti ir nustoti. / Daugiausia žydai su vaikais, / Su prekių, rakandų pakais“ [10, 219–220]. Karo siužetas įtraukia ir vysto pagrindinių personažų linijas: Jonas Sutkus, Maskvoje vedęs pasiturinčią kitatautę, įkūnija idealus išdavusio konformisto tipą; Danutės Staugaitytės meilės jausmas šiam charakteriui motyvuotas tik tautinių idėjų bendrumu

(5) 1920 m. poema buvo stipriai kritikuota, ypač už publicistinį ir protokolinių stilių. Tačiau monografijoje apie Maironį Vaižgantas šią kritiką atrėmė, įvertino poemos savitumą ir reikšmę [19, 175–191].

(6) Istorikas Pranas Čepėnas rašo: „<...> Vilniaus menininkas fotografas J. Bulhak užfiksavo momentą, kai Muravjovo (kuris buvo pramintas Koriku) biustas karojo ant virvių“ [5, 26]; šią simbolinę sceną, ženklinusią 120 metų rusų okupacijos pabaigą, atsiminimuose mini ir Klimas: „Susilaukė kartuvių ir pats Muravjovas-Korikas... Tie vaizdai bet kam sukėlė šypsena“ [7, 39].

jaunystėje; žuvusio Sutkaus paveikslą nustelbia atviraširdis patriotas Brazda, kartu su Danute perėjęs karo meto išbandymus, konclagerio kančias Vokietijoje, galiausiai ją vedęs – jaunavedžių santuoka, palaiminta popiežiaus nuncijaus, simboliškai sutampa su Lietuvos nepriklausomybe: „Danutė išaugins sūnų / Ramių didvyrių milžinų, / Kurie iškels aukštai jos vardą“ [9, 150–151] (7).

Poemos kulminacija, meniškai įtaigiausia istorinės ir asmeninės siužeto gijos samplaika, – pagrindinio personažo audiencija pas Popiežių, katalikų bažnyčios aukščiausią hierarchą, parodomą kaip eruditą, laiminantį lietuvių ateitį: „Į eilę stok, sena tauta! / Europai buvus kitada / Prieš Turkus siena iš granito! / Iš naujo auki pagarboj, / Kurios nepaprastoj kalboj / Girdėtis atbalsiai sanskritoj! / Į eilę stok greta kitų, / Europoj valdančių tautų, / Ir nešk kultūrai savo dalį! / Tiek vyrų davus praeity / Didvyrių, – amžių paslapy / Parodysi, ką sūnūs gali. / Dar paskutinės paslapties / Nepasakei! Dar kibirkšties / Tos neišskėlei iš krūtinės, / Kuri ne vargo apmaudais – / Švies savo genijų vardais / Ir vyrais valios geležinės! / Žinau, per karą jūsų sodžiai / Išdeginta; bet tėvo žodžiai / Prabilis į katalikų širdis, / Ir duosnios rankos jums aukų / Nepašykštėdamos, vaikų / Šimtais pavalgidins, pagirdys.“ / Brazda, sujaudintas giliai, / Tuščia mėgino nuošaliai / Paslėpti ašarų silpnybę; / Jos biro perlais dideliais, / Skaisčiais žibėjo spinduliais / Kaip žvaigždės prieš Jo Šventenybę. / Tarytum muzikos kokios, / Taip malonios, taip palankios, / Ilgai klausytis dar norėjos; / Bet Papa, sūnui Lietuvos / Uždėjęs ranką ant galvos, / Lietuvių laimino veikėjus“ [10, 364–265] (8).

Poemos siužetą susiejęs su istoriniais įvykiais ir politiniais faktais, poetas susikūrė galiybę parašyti posmus, vainikuojančius jo ideologinę programą, perteikiančius kolektyvinius lūkesčius.

KARO APMĄSTYMAS VYDŪNO DRAMOJE

„Pasaulio gaisras“ – brandžiausias ir meniškiausias autoriaus kūrinys. Svarbiausia Vydūno kūrybos idėja – individo, tautos, žmonijos dramatiškas kelias per kančią ir apsivalymo auką į dvasinę ir moralinę tobulybę – susiformavo anksti. Ji, kaip dominuojanti matrica, akivaizdi visose dramose, panašia kompozicija kartoja tą patį siužetą (9), tačiau „Pasaulio gaisras“, ilgiausiai rašytame ir tobulintame kūrinyje, šis siužetas pagaliau atsiskleidė ir meniškai išsipildė: turinys tapo suprantamas ir aiškus, meninės priemonės įgavo semantines funkcijas – viskas tikslingai pajungta pagrindinei minčiai išryškinti. Ne abstrakti gėrio ir blogio kova, bet konkreti tragedija – Didysis karas, jo atnešti išbandymai, kančios, aukos,

- (7) Ši 1920 m. pabaigos variantą Maironis 1926 m. perrašė, iš esmės nusižengdamas istorinei tiesai, tuomet vyravusiai nuotaikai, lydėjusiai besikuriančią valstybę. *Raštų* leidime personažų meilės linija baigiasi Maironiui būdinga minorine neišsipildžiusių lūkesčių nuotaika, „nesąmoningo liudėsio“ gaida (Danutė išvyksta į Ameriką), tad kūrinių užsklendžia „filosofinis“ pasvarstymas – galbūt pirmosios meilės prisiminimas vertesnis už vedybinio gyvenimo tikrovę.
- (8) 1916–1917 m. ne vienas Lietuvos katalikų ir tautinio atgimimo veikėjas (Purickis, Yčas, Bartuška, Olšauskas) gavo audienciją pas popiežių Benediktą XV. Aukščiausias tų susitikimų rezultatas, kurį pavyko pasiekti bendra veikla, buvo „Lietuvių dienos“ paskelbimas 1917 m. gegužės 20 d., kai visose pasaulio katalikų bažnyčiose buvo nurodyta labdaros rinkliava nuo karo nukentėjusiems lietuviams. Maironis, 1917 m. vasarą lankęsis konferencijoje Šveicarijoje, nesirėmė kurio nors vieno susitikusiojo įspūdziais, sukūrė apibendrinančią sceną.
- (9) „Ši „antroji“ drama visuose Vydūno veikaluose yra iš esmės ta pati, – rašo Rimvydas Šilbajoris, – ir užtat konkretūs scenoje esantys daiktai irgi yra tiesiogine arba perkeltine prasme tie patys, nežiūrint to, kad vienam veikale gali būti vaizduojama žila senovė, antrame Pirmasis pasaulinis karas, o trečiajame – neapibrėžtame laike bevardės jūros krantas“ [15, 75].

vertybių perkainavimas, įsivaizdavimų žlugimas ir naujos po kiekvienos katastrofos gimtančios viltys – persmelkė Vydūno metasiužetą, padėdamos pačiam autoriui ne tik geriau pažinti pasaulį, bet ir suvokti, kaip menine kalba perteikti centrinę savo meno idėją. Dramą Vydūnas pradėjo apie 1920 m., išleido tik 1928 m., karui ir nepriklausomybės kovoms seniai pasibaigus, Lietuvai sukūrus savo valstybę, o Vokietijoje sparčiai bujojant revanšistinėms nuotaikoms, nuo kurių Vydūnui teko asmeniškai kentėti. Laiko perspektyva leido autoriui subręsti. „Pasaulio gaisre“ jis mąsto jau kaip XX amžiaus menininkas, žengęs svarbų žingsnį nuo romantinio vaizdų iliuzoriškumo į kontrastingas ir daugiopas naujojo šimtmečio realijas, konkrečiau suvokdamas draminių konfliktų aštrumą ir platumą, – konstatuoja Jonas Lankutis [8, 28]. Ryšį su modernistine meno srove – ekspresionizmu – akcentuoja Aušra Martišiūtė, tiesa, su ja siedama ne tik „Pasaulio gaisrą“, bet ir kitas Vydūno dramas, jo meno koncepciją [11, 56]. Visgi būtent „Pasaulio gaisras“ išsiskiria gana efektinga montažo technika, Didžiojo karo ir XX a. technologijų realijomis. Visi šie su pagrindiniu siužetu netiesiogiai susiję epizodai ir simbolinės figūros darniai surikiuoti „Įeigos“, kurią sudaro devyni „regesiai“, ir „Išėigos“ (penki „regesiai“) dalyse, įrėminančiose ir semantiškai išplečiančiose tragedijos, vykstančios vienoje sodyboje, įvykius. „Įeiga“ montažine technika perteikia ikikarines nuotaikas Europoje, „Išėiga“ – pokarines. Pradžioje akcentuojami neįtikėtini žmonijos mokslo pasiekimai. Vydūnas tapo XX a. technikos panoramą: „Garlaiviai sušvilpia, plaukia kairėn. <...> Traukinys pradeda judėti ir nubėga dešinėn. <...> Kiek priešakyje matyti lėktuvus ir radijo stotis.“ Tai stebintys žmonės džiūgauja: „Pasaulis virto vienu ūkiu!“ <...> „O mes aplink pasaulį skrisime!“ <...> „Dabar tikrai visi kraštai pasaulio santykiuos!“ <...> „Įvyksta senas sapnas! Žmonija visa jau virsta vienetu“ [18, 229]. Tačiau gaminami ir ginklai, didžiulės patrankos, todėl šviesiaveidžio moksleivio lūpomis išsakomas nerimas („Visas galias savąsias jūs sukrovėte mašinose. Bet ar patiems širdies dar liko? Ar dvasios-sielos jums yra dar galios?“ [18, 231]), kuri čia pat patvirtina militaristiniai šūkiai („Mes norim karo! Norim platesnių kraštų!“ [18, 242]) ir skersai scenos į vieną ir į kitą pusę pražygiuojantys panašiai uniformuoti kareiviai. Paskutiniuose „Įeigos“ regesiuose jau vyksta karas: „Toli taktuoja kulkosvydžiai ir griaudžia šaujamos mašinos“, moterys kremtasi dėl puolusių dukrų [18, 251].

Kūrinio centre – penkių veiksmų tragedija, sukoncentruota į vieną Lietuvos pasienio dvarą 1915 m. vasarą, kuriame, šeimai paskubomis pasitraukus į Rusijos gilumą, lieka vyriausioji duktė Magė, pajutusi savyje misiją ginti lietuvių tautos garbę ir tarytum vaidilutė aukurą saugoti gimtuosius namus, į kuriuos susikviečia nekaltasias kaimo mergeles daug sakančiais vardais – Gaja, Gunda, Veidė, linksmoji Aistra, gražioji Barbė. Šis moteriškasis centras, ginkluotas tik moraliniu tyrumu ir tikėjimu idealistine filosofija, kurią išplėtojo didieji vokiečių klasikai (dar visai neseniai Magė studijavo literatūrą Berlyne), turi atsilaikyti prieš karo vyrus, ateinančius kaip nugalėtojai, stipresnės lyties ir kultūrinės tradicijos – jiems atstovauja Majoras, hauptamas fon Toitburgas, II ir III hauptmanai. Tarp šių centrų lyderių – Magės ir Majoro – užsimezga metafizinio pobūdžio diskusija, plėtojanti „Įeigoje“ užduotas gaires ir suaktualindama Vydūnui rūpimus didžiuosius būties klausimus. Taigi, kaip pastebi Šilbajoris, dramoje perteikiamas „konfliktas iš tiesų nėra tarp vokiečių ir lietuvių, bet tarp dviejų priešingų pasaulio esmės sampratų“ [15, 69]. Papildomą aspektą diskusijai apie skirtingų kultūrų santykius ir išipareigojimus moralės įstatams karo sąlygomis, kraujo grynumo teoriją suteikia tai, kad Magė ir Majoras pažįstami iš laikų Berlyne, kur tarp jų užsimezgęs simpatijos santykis. Tiesa, simpatiją Magė jaučia ir lietuvininkui vokiečių leitenantui Arvydui Gintautui, žvalgui, kuris veiksmė pasirodo epizodiškai. Tačiau

atsivėrusios meilės trikampio galimybės Vydūnas neplėtoja. Pagarbius ir pakankamai tolerantiškus dviejų stovyklų, kasdien susiburiančių prie bendro pietų stalo, santykius, apgautus švelnia erotiškumo skraiste, sutrikdo vėliau atsiradę rezerviniai karininkas hauptmanas Unšlitas ir puskarininkis Krinkis, kurie iškart ima provokuoti Magės globojamas mergeles, paniškai bijančias būti sugundytomis (Gaja: „Sugriauti nori mūsų dorovę! Savąją statyti. Mūsų kraują sudarkyti! Ginsimės! Pasišventusios savo berneliams! Sveikos būsime ir stiprios! Kaip liepia panelė!“ [18, 430]). Vulgarus stačiokiškas hauptmanas Unšlitas į filosofinę plotmę iškeltą dilemą mato supaprastintai ir išsprendžiamą ne diskusija, bet aktyviu veiksmu: „Visas mergynas šičia stačiai užsidedęs laukia vyro. Jis trokšta pasiduoti. Šičia vyrauja dar grynoji prigimtis. Pribrendęs motriškasis kūnas reikalauja vyriškojo ir vyriškasis motriškojo. Jūs, her major, su savo drausme be reikalo tvoras tverdinat. Mūsų vyrai paliktų savo kraujo ipėdinių. Nauja vokiečių tautos šaka išaugtų iš šio kelmo“ [18, 435].

Susvyruoja Majoro, iki tol drausminusio savo pavaldinius, pozicija – jis dramoje yra vienintelis charakteris, patiriantis evoliuciją, – tik ne į gerąją, bet į nepalankią lietuvaitems pusę. Vis atkakliau ir kategoriškiau reikalauja Magės tapti jo žmona, pasirinkti sugermanėjimo kelią sau (ir savo tautai): „Aš išspręsiu klausimą ir už jus. Jūs bei jūsų tauta suvokietės ir įgis per mus aukštesnį būvį“ [18, 462]. Blogiausia, kas įvyksta pasikeitus situacijai, – mergelės viena po kitos ima prarasti nekaltybę ir lauktis kūdikių. Magė virsta tragišku personažu, jos idealas – išlaikyti aukštąjį įsipareigojimą moralei, išsaugant savo ir merginų nekaltybę ir taip įveikiant karą ne tik savo kiemo, bet ir visos tautos mastu („Tautos atsigaua tiktai iš moterų, iš jų širdies tyrumo“ [18, 464]) – žlunga, ją išduoda artimiausi ir mylimiausi – jos globotinės. Išduota, bet nenugalėta, Magė žengia į degančius tėvų namus, kartodama nukryžiuojamo Kristaus žodžius („O tavęs nejaučiu, Dieve! Kaip tamsu! Tamsu! Ką bedarysiu? Dieve! Kur tu? Kur tu esi? Kur esi?“ [18, 465]), savo asmenine auka išpirkdama kitų nuodėmes, priblokšdama finalinės scenos dalyvius – lietuvius ir vokiečius. Formaliai Magė yra tragiško herojaus situacijoje ir jos žingsnis į mirtį kilnus ir sukrečiantis, tačiau Vydūno teorijos, kurioms dramoje tenka nemažai dėmesio, socialines ir karų priežastis sieti su nesuteršto kraujo ir moterų dorovės svyravimais, silpnina kūrinio patosą, tikram tragizmui pritrūksta ir psychologizmo. Visai nepageidaujamo komiško atspalvį tragedijai suteikia kaimo mergelių, įvairiais šventais ritualais ir užkalbėjimais stiprintų kūrinio pradžioje, staigus kūniškas nuopuolis – visas penkių dalių veiksmas tetrunka vos kelias dienas, bet ir per jas, Magės apmaudui, žemiškoji aitrų liepsna nesunkiai įveikia taip puoselėtą dvasinę ugnį. Tiesa, šiuos trūkumus nemaža dalimi atsveria paskutinioji kūrinio dalis – „Išėiga“, pratęsianti karo apmąstymus ne tik laiko, bet ir problematikos aspektu. Vėl panaudodamas montažo techniką, Vydūnas kuria gana įspūdingus karo pabaigos reginius, kuriuose išryškėja iš apkasų kylantys kariai, negalintys patikėti, kad karas baigėsi; kryžiais nusėtas kapinių kalnas ir ties jais suklypusios motinos, raudančios savo sūnų; seserys, ieškančios brolių; mergelės, šaukiančios savo bernelius. Vėl atsinaujina polemė diskusija, kurioje reiškiamas šviesus tikėjimas („Bus amžius be karų! Taurų darbų bus amžius! Bus žmoniškumo amžius!“ [18, 515]) ir šalia skamba keršto ir naujo karo ištroškusiųjų balsai („Mes ne silpni! Visi didžios mes, tvirtos dvasios! Ir visa karui skirkim! Mes patys karo būkim amžinas paminklas! Uždekim kerštą širdyse!“ [18, 525]). Svarbiausias akcentas visgi yra moterų balsai, užbaigiantys kūrinį ir Vydūno koncepciją. Dalis jų nusigandusios, nes nešiojasi svetimų vyrų kūdikius, kurie gims po keturių-penkių mėnesių – kaip reikės pasi-aiškinti? Tačiau viena išsako drąsų argumentą: „O kur čia nuodėmė? Čia reikals prigimties. Kaip vyrai žudė, ruošėmės gimdyti! O ne menkesnis mūsų reikalas. Didingos turime juos

pasitikt!“ [18, 520]. Taigi vyrai grįžta žmogžudžiai, o moterys sutinka juos kaip gimdytojos. „Naujas amžius? Ar moterų? Mergelių?“ – vėl skamba vyrų klausimai. „Žmogaus! Nebe tik vyro – moteros, bet jau žmogaus – žmonos, aukštojo žmoniškumo!“ – paaiškina kitas. Paskutinėje scenoje pasirodo Arvydas Gintautas ir, regėdamas danguje išryškėjantį Magės veidą, kalba: „Ko karui reikia, visa aš metu! Be ginklų žengsiu į gyvenimą, pasitikėdamas savo dvasios galiomis! Nūnai žmonijoje jos viešpataus! Jas reik auginti ir kurti ateitį!“ [18, 530]. Turbūt pirmą kartą Vydūnas grožinio kūrinio užsklandoje deklaruoja ne atsidavimą visagalės Apvaizdos ar visuotinio Dievo malonei (10), bet išreiškia pasitikėjimą žmogaus valia ir dvasinėmis galiomis projektuoti savo ateitį. Ši pasaulėžiūros korekcija greičiausiai sietina su Didžiojo karo patirtimi, gerokai sukonkretinusi būties kontempliacijas, privertusia matyti, kiek daug reikšia žmonių išradimai, konstruojanti mintis, moraliniai išpareigojimai ir atsakomybė, asmeniniai principai renkantis tarp gėrio ir blogio. Moteriškoji, motiniškoji, „gimdančioji“ linija ryškia gija tęsiasi per Vydūno raštus ir kalba apie kitokios – taikios, nežinančios karų civilizacijos, galimai jau buvusios žmonijos priešistorėje (tokią teoriją iškėlė Johanos Jakobas Bachofenas knygoje „Moterų teisė“ (1861), ją, be kitų, XX a. išplėtojo ir bene nuosekliausiai pagrindė Marija Gimbutienė) ir siektinos, galimybės, nes patriarchalinė karų epocha privalo pasibaigti, jei žmonija nenori susinaikinti. „Pasaulio gaisras“, nepaisant trūkumų, yra konceptualiausias Didžiojo karo apmąstymas lietuvių literatūroje.

IŠVADOS

Didysis karas, t. y. Pirmasis pasaulinis, skirtingai nuo Antrojo pasaulinio, paliko didesnę rezonansą lietuvių atminties kultūroje ir kultūrinėje atmintyje, nors tokia išvada pirmu žvilgsniu gali pasirodyti netikėta (11). Didysis karas atrodo nutolęs ir primirštas, tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad visą sovietmetį, pradedant 1940 m., buvo daroma viskas, kad šis karas ir kovos už nepriklausomybę būtų užmiršti (uždrausta visa tarpukario spauda, užgintas bendravimas su išeivija), sąmoningai perrašoma, klastojama istorija, kultūrinė atmintis konstruojama taip, kad tautai reikšmingų įvykių vietoje atsirastų Didžiosios spalio revoliucijos naratyvas. Atmetant sąmoningai vykdytą užmaršties politiką ir pasigilinus į Didžiojo karo ir nepriklausomybės kovų laikotarpį, akivaizdu, kad jo kultūrinė atmintis kur kas gausesnė ir reikšmingesnė už Antrojo pasaulinio karo. Įvairiuose Didžiojo karo frontuose dalyvavo daug lietuvių (rusų, prūsų, amerikiečių armijose), o intelektualai buvo sukūrę politinius veikimo centrus (Vilniuje, Rusijoje, Šveicarijoje, silpnesnius – Švedijoje ir JAV); veikla nepriklausomybės vardan dar suaktyvėjo karui pasibaigus ir prasidėjus nepriklausomybės kovoms tiesiogiai Lietuvos laukuose ir Europos diplomatinuose koridoriuose. 1914–1920 metų laikotarpis buvo gerai dokumentuotas, daugybė jo dalyvių ir veikėjų (politikų, karininkų, eilinių karių, savanorių, gyventojų) paliko plačius atsiminimus (jie buvo skatinami, renkami, publikuojami periodikoje ir atskirais leidiniais), sukūrė grožinius kūrinius. Tokia buvo visuotinės kultūros reakcija. Didžiojo karo rezonansas

(10) Kunigas Vincas Bartuška, recenzija atsiliepdamas į 1916 m. vokiečių k. pasirodžiusią Vydūno knygą „Lietuvos praeitis ir dabartis“, laiko Vydūną iš esmės fatalistu, paliekančiu Lietuvos ateitį aklam likimui, pavadina jį Moze, kuris netiki savo šalies laisve; vadina jį netgi nepriklausomybės stabdžiu, nurodydamas, kad Vydūnas nedalyvavo 1918 lapkričio 18 d. lietuvininkų posėdyje, deklaravusiam siekį susijungti su Didžiąja Lietuva [3, 271–272].

(11) Antrojo pasaulinio karo reikšmė atminties kultūrai didelė ne pačiu karu, kuriame lietuviai mažai dalyvavo, bet pokariu: pasipriešinimo kovomis, tremtimi į Sibirą, egzilio literatūra.

Vakarų pasaulyje tęsiasi iki šiol. Kur kas mažesnę sukėlė Antrasis pasaulinis. Lietuvoje tendencijos visiškai analogiškos.

Didžiojo karo lietuvių grožinė literatūra, ypač susijusi su karo pradžios įvykiais, „gimininga“ prarastosios kartos literatūrai nuostata, jog tai „ne mūsų“ karas. „Kaune rugpjūčio 4 d. gavome karišką aprangą bei amuniciją. Kitą dieną iškilmingai pėsti išėjome iš Kauno. Man širdį skaudėjo, kai dariau priesaiką, jog už carą ir jo tėvynę liesiu kraują ligi paskutinio lašo! Užgriežė muzika. Iškilmingai per Kauno miestą, Nemuną ir Aleksotą nutraukėme Vokietijos link,“ – pasakoja dalyvis [5, 201–202]. Didžiojo karo metu Vakarų armijose tarnavo daugybė išsilavinusių žmonių (pirmą kartą žmonijos istorijoje), kurie „atvėrė akis“ sau ir likusiam pasauliui, kas tai yra karas. Nuo šimtmečiais kurto patoso, kario kaip herojaus įvaizdžio buvo nuplėšta skraistė, atsivėrė visas tariamo patriotizmo tuštumas ir beprasmybė, valdančiųjų sluoksnių ciniškumas, siunčiant savo šalių jaunimą – gražiausia, ką turi nacija – į skerdyklą ir mėsmalę (naujaisi masinio naikinimo ginklai užtikrino milijonų mirtį); nuvainikuotas ir karo didvyris. Prarastosios kartos autorių herojai – karo dezertyrai (tiesiogine ar perkeltine prasme), nusisuką nuo karo absurdo, siekiantys asmeninės laisvės ir besilgi prasmingo gyvenimo. Karas ne gina, bet demonstruoja žiauriausią panieką tikrosioms vertybėms, visų pirma – žmogaus gyvybei. Nors lietuvių karys nebuvo tiek išprusęs, o lietuvių literatūra tiek subrendusi, kad įstengtų kontempliuoti karo realybę taip, kaip Vakarų intelektualai, bet mūsų šviesiausi protai – Vaižgantas, Vienuolis, Vydūnas – karo esmę suvokė lygiai taip pat: Vienuolis atskleidė „mažojo“ žmogaus tragediją, Vaižgantas iškart įžvelgė karo esmę. Visgi lietuvių literatūroje (čia jau skirtingai nuo Vakarų) matyti slinktis, išryškėjanti karo pabaigos ir pokario kūriniuose. Maironis, perteikdamas karo kroniką, koncentruojasi į Lietuvą, jos nacionalinę problematiką, nelaiko tautos pasyvia karo auka. Poemoje poetas konstruoja moters (Danutės) ir Lietuvos paralelę, bandydamas sukurti kenčiančios Lietuvos-mergelės simbolį (vėliau vaizdingiau jį nutapys Salomėja Nėris); kančia jo kūrinys nėra beprasmė, ji – tautos kelias į laisvę: „Daug kentėjus šalis, žemė bočių senų, / Pasiilgusi saulės dienų! / Atsibuski ir kelkis, džiaukis veidu viešu: / Tau pavasario gandą nešu. // Aš tau giesmę nešu, giesmę pilną vilties / Po sunkios vakarykščios nakties! / Daug kentėjus tėvyne, užmirški vargus! / Juk tu mano naktis ir dangus!“ [9, 4]. Maironiui Lietuvos nepriklausomybė buvo viso gyvenimo prasmė, dėl jos paaukojo karjerą, jai skyrė kūrybą ir veiklą. Nepriklausomybės deklaracija 1918 metais poetui buvo didžiulė dvasinė šventė, išreikšta poemos meniniais vaizdais.

Trečiąją santykį su karu reprezentuoja Vydūno drama. Tai – karo fenomeno analizė mikro- ir makrolygmeniu, apmąstymas dramine forma ir menine idėja, aiškiausiai artikuliuojančia Vydūno keliamą žmogaus istorijoje koncepciją.

Žiaurus ir svetimas karas Vaižganto ir Vienuolio kūriniuose ima keistis Maironio dramoje, kur jis savotiškai „prijaukinamas“, virsta „mūsų“ karu, iškentėtu, tačiau prasmingu. Vydūno dramoje karas – lakmuso popierėlis, kuriame išryškėja žmonijos didžiausios moralinės ydos, bet ir pasireiškia tauriausi jausmai (12). Kartu karas čia (kaip ir Vaižganto vizi-joje) išlieka kaip nuolat pulsuojanti taikaus gyvenimo potekstė, bet kada galinti sunaikinti taikos pasaulį, jei žmonija nebus pakankamai protinga ir nesimokys iš klaidų.

(12) Beje, filosofas Adomas Jakštas 1916 m. karo užrašuose priėjo išvadą: „Šio karo nauda – viena didžiausių – bus ta, kad tautos, gyvenusios kiekviena už savo valstybinių sienų ir todėl viena kitai mažai težinomos, dabar per tuodu metu pasirodys aiškėn su visomis savo geromis, o ypač blogomis pusėmis“ [6, 798].

Išsamesnę paralelę su karu Ukrainoje atskleistų kovų už Lietuvos nepriklausomybę literatūra, tačiau šiame straipsnyje apsiribosime vien Didžiojo karo periodu. Didysis karas ir nepriklausomybės kovos naujai susikūrusiose Europos respublikose tarpukariu buvo regimas ir traktuojamas kaip vienas dviejų pakopų procesas (13). Lietuvių intelektualai nuo pirmųjų karo dienų suvokė, jog bus išjudintas Europos politinis žemėlapis, ir karo metu pakankamai darniai veikė, nepaisydami daugybės apribojimų ir draudimų, vedami vieno aiškaus, ne iš karto garsiai deklaruoto, bet visų trokštamo tikslo. Išsivaduojamasis procesas Ukrainoje prasidėjo anksčiau nei pats karas, ateityje bus aiškiau matomi jo etapai, santykis su juo, galime spėti, bus daugialypis, ir tai perteiks ten vykstančio nepriklausomybės karo literatūra.

Panašu, kad žmonija tebesprendžia panašias karo ir taikos problemas kaip ir prieš šimtą metų. Saugumo ir stabilumo srityse esama pasiekimų, bet toli gražu nepakankamų, tad pakantus ir tolerantiškas tautų sambūvis planetoje išlieka kolektyvinis troškimas ir idealas, o karo įamžinimas ir apmąstymas literatūroje tęsiasi, turi savo kaskart atsinaujinančią tradiciją, kurioje dalyvauja ir lietuvių autoriai. Lietuvių Didžiojo karo literatūra matytina kaip visuma, kaip tautos išgyvenimų ir dramatiškos patirties liudijimas, ribinių situacijų refleksija ir reikšminga kultūrinės atminties dalis.

Gauta 2022 11 21
Priimta 2023 02 15

Šaltiniai ir literatūra

- [1] *VIII metinė lietuvių dailės paroda*. Vilnius, Lietuvių dailės draugija, 1913. 23 p.
- [2] BAGDONAVIČIUS, Vincas; MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ, Aušra. *Vydūnas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018.
- [3] BARTUŠKA, Vincas. *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais*. Klaipėda: Rytas, 1937.
- [4] ČEPĖNAS, Pranas. *Lietuvos istorija*. Vilnius: Lituanus, 1992.
- [5] GINTNERIS, Antanas. *Lietuva caro ir kaizerio naguose: atsiminimai iš I Pasaulinio karo laikų, 1914–1918 m.* Čikaga, 1970.
- [6] JAKŠTAS, Adomas. Mano užrašai. *Skaitymai*, 1922, Nr. 4-5.
- [7] KLIMAS, Petras. *Iš mano atsiminimų*. Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija, 1990.
- [8] LANKUTIS, Jonas. *Vydūnas šiandien*. Iš: *Vydūnas. Amžina ugnis. Probočių šešėliai. Pasaulio gaisras*. Vilnius: Vaga, 1968.
- [9] MAIRONIS. *Mūsų vargai*. Kaunas: A. Petronio knygynas, 1920.
- [10] MAIRONIS. *Raštai*. T. 2. Vilnius: Vaga, 1989.
- [11] MARTIŠIŪTĖ, Aušra. *Vydūnas. XX amžiaus lietuvių literatūros istorija*. 2 knyga. Vilnius: LLTI, 2010.
- [12] PETKEVIČAITĖ-BITĖ, Gabrielė. *Karo meto dienoraštis*. T. 1. Kaunas: Arx Baltica, 2010.
- [13] PIKČILINGIS, Juozas. Pergventos valandos. *Karo archyvas*, 1926, Nr. 3, p. 91.
- [14] SHAPIRO, Fred R.; EPSTEIN, Joseph. *The Yale Book of Quotations*. Yale University Press, 2006.
- [15] ŠILBAJORIS, Rimvydas. *Netekties ženklai*. Vilnius: Vaga, 1992.
- [16] VIENUOLIS, Antanas. Mirtinai sužeistas. *Lietuvos žinios*, 1915 03 20 (04 20), Nr. 33.
- [17] VIENUOLIS, Antanas. *Raštai*. T. 1: *Legendos, Apsakymai, Apsaka*. Vilnius: Vaga, 1985.

- (13) Didžiojo karo ir nepriklausomybės kovų santykis lietuvių atminties kultūroje tarpukariu aptariamas Vasilijaus Safronovo straipsnyje „Šimtmečio atgarsiai: ar pasikeis Pirmojo pasaulinio karo vertinimas Lietuvoje?“ (*Acta historica universitatis Klaipedensis: The unending war? Baltic states after 1918 = Nesibaigiantis karas? Baltijos šalys po 1918 metų*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018, [t.] 36, p. 261–287.

- [18] VYDŪNAS. *Raštai*. T. 3: *Likimo bangos, Karalaitė, Pasaulio gaisras*. Vilnius: LLTI, 2019.
 [19] TUMAS, Juozas. *Jonas Mačiulis-Maironis*. Kaunas-Marijampolė, 1924.
 [20] TUMAS, Juozas. Karo Slibinas. *Vairas*, 1914 rugpjūčio 30, Nr. 14.

EUGENIJUS ŽMUIDA

Literature in the Face of War: ‘Not Our’, ‘Our’, and ‘Everyone’s’ War

Summary

Through literary analysis, comparative and memory studies, the article focuses on the works of Lithuanian fiction on the theme of the Great War (1914–1918), which became a prerequisite for the establishment of the Lithuanian nation-state. The aim of the article was to show different attitudes towards the war, convey the development of collective consciousness, and present a summary assessment of the war as a spiritual shock and a global event of memory. The works selected for analysis belong to the contemporaries of the Great War: the classics of Lithuanian literature who stand out for their artistic maturity in the context of their war-themed works.

In the first months of the war, Vaižgantas, one of the leaders of the national revival, published the allegorical story ‘Karo slibinas’ (The Dragon of War) in a periodical. The story conveys the horror and the scale of the war that had engulfed humanity. The war dragon is a mythical animal that resurrects time after time and begins hunting people down without any measure or mercy. People are hypnotised by its power; they voluntarily send their children, brothers, and husbands to the jaws of the dragon.

Soon after, Antanas Vienuolis’s short stories ‘Didysis karas’ (The Great War), ‘Mirtinai sužeistas’ (Mortally Wounded), and ‘Karžygis’ (A Hero) also appeared in a periodical. In ‘The Great War’, the war appears vile and not ‘great’ at all, destroying peasants’ usual environment and cynically killing those who failed to realise where they were running or why they were at war. In the second short story, the central character suffers a psychological shock because he cannot reconcile his romantic imagination of high German culture with the brutal behaviour of the Germans he has to experience when he is suspected of espionage. Disturbed consciousness disrupts the life of the gifted young man. The way the writer conveys the tragedy of the ‘little’ man resonates with the image created in the literature of the Great War.

A different panoramic and epic picture of the world opens in Maironis’s poem *Mūsų vargai* (Our Troubles) completed in 1919. The national poet of Lithuania creates a verse novel about the war in which he highlights its most important events and identifies those that are directly related to Lithuania. In Maironis’s poem, all the suffering, calamities, deaths, expulsion of the peasants to the depths of Russia, and the misery of the prisoners in war camps acquire the meaning of noble suffering that leads to the final salvation: in the final scene, the main characters celebrate their wedding, and Lithuania becomes an independent state. Thus, the war that was ‘not ours’ turns into ‘our war’ in Maironis’s work. The independence of Lithuania was Maironis’s lifelong dream which he believed in and which he conveyed in his entire work. This poem and especially its final scene in the Vatican, where the Pope blesses the marriage of the main protagonists as well as the young state of Lithuania is a symbolical expression of the spiritual triumph of the poet.

Still another type of a relationship with war opens up in Vydūnas's drama *Pasaulio gaisras* (The World on Fire). This is an analysis of the phenomenon of war on micro and macro levels and a reflection on it in a dramatic form: here, the life-affirming procreative female civilization conflicts with the life-denying, male, killing civilization. In this work, Vydūnas's main idea and his concept of the human in history are most clearly articulated.

The cruel and alien war in the works of Vaižgantas and Vienuolis undergoes a change in Maironis's drama, where it is somewhat 'domesticated', transformed into 'our' war, endured yet meaningful. In Vydūnas's drama, war is a litmus test revealing humanity's greatest moral flaws but also expressing the noblest feelings at the same time.

Until now, Lithuanian literature of the Great War has not been approached as a single phenomenon of memory: this study fills this gap at least partially. Observing Russia's war against Ukraine, it must be noted that war and literature have been inseparable since the time of Homer, and the nations bordering on Russia in the west have to constantly defend their independence with arms. It seems that humanity is still dealing with the problems of war and peace that were the same a hundred years ago. Much has been achieved in terms of security and stability but not everything: the ideal coexistence of nations on the planet remains a collective desire and ideal.

Keywords: independence, Great War, literature of war, cultural memory